

A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI PÉNZLELETEK KELTEZŐ ÉRTÉKÉRŐL*

KOVÁCS LÁSZLÓ

1. Az 1834-ben napvilágot látott benepusztai sír (38)¹ leleteinek kiemelését a múlt homályából a közzétevő *Jankovich M.* élelméjűségén kívül az a körülmény tette lehetővé, hogy a temetkezés nagy mennyiségben tartalmazta a régészeti tárgyak információiban egyik leggazdagabb válfaját: a korabeli pénzt.² Az így elsőként ismertté vált magyar honfoglalás kori sír itáliai érméit még a múlt században több nyugat-európai veret követte, sőt időközben felbukkant arab dirhem (46), majd bizánci ezüst (70) is egy-egy magyar vitéz csontváza mellett. A korszakot tanulmányozó régészszakemberek kellően megbecsülte a pénzzel díszített ruha vagy lószerszám földbe temetése pogány gyakorlatának korhatározó jelentőségét,³ s ezt Hampel J. a 10. századi magyar leletanyag egészének bemutatásakor is sikerrel használta fel. A századfordulóra ismertté vált 82 lelőhely anyagát 3 csoportra választotta szét, amelynek elseje 14 érmés temetkezést foglalt magába, a második a pénz nélküli, de az előzőkkel egyező jellegű síregyüttéseket tartalmazta, s végül a harmadikba sorolta be az országban előkerült, idevágó szórványleleteket.⁴ Felosztása olyan alapot teremtett, hogy az emlékanyag szaporodásával sem tűnt később szükségesnek a pénzzel keltezett sírokból való ismételt kiindulás. Mindemellett már *Jankovich M.*, majd az őt követő, a történeti forrásokban is jártas tudóstársai, a temetkezések érméiből azok megszerzésének idejére is igyekeztek következtetni, kiemelve a 10. század első felének egy-egy, a korabeli forrásokban részletezett eseményét: a 922. és a 924. évi itáliai hadjáratot, vagy a 942., ill. 947. évi békemegváltás fizetetését; az arab dirhemek kapcsán pedig a keleti kereskedelembe való bekapcsolódást.⁵ A sírbéli pénzek léte tette szemléletessé a *Fettich N.* által alkalmazott kettős keltezés módszerét, megkülönböztetve a tárgyak készítésének vagy megszerzésének és földbe temetésének korát.⁶

Évtizedek múltán megnőtt a szóban forgó pénzek mennyisége és éremtani katalógusukat – a népvándorlás kor leleteivel egyesítve – *Huszár L.* adta ki.⁷ Gyűjtésére a té-

*Ez a tanulmány az 5. szakasz nélkül már megjelent: *Kovács L.*, 1985. 1.

1. A sírok nevét vagy utalását zárójelben követő szám (1–163) a 2. kép sírlistájára vonatkozik.
2. *Jankovich M.*, 1835.
3. *Érdy J.*, 1858.; *Pulszky F.*, 1878. 63–64.; *Nagy G.*, 1893. 114.; *Hampel J.*, 1897. 17.
4. *Hampel J.*, 1896. 513–515.; *Hampel J.*, 1905. I. 26–31., 820–850.
5. *Jankovich M.*, 1835. 289–293.; *Érdy J.*, 1858. 23–24.; *Börzsönyi A.*, 1903. 69–70.; *Jósa A.*, 1914. 335.; *Harsányi P.*, 1914. 340–344.; *Herepey J.*, 1941. 1. 147–152.; *Herepey J.*, 1941. 2. 30–35.
6. *Fettich N.*, 1931. 103–104.; *Fettich N.*, 1937. 71–72.
7. *Huszár L.*, 1955.

mát tárgyaló vagy érintő művek egész sorozata támaszkodott,⁸ ezek közül azért emelem ki *Bálint Cs.* teljesség igényére törő összefoglalásait,⁹ mert – jobbára csak finomítható – alapjául szolgáltak az alábbi gondolatokat kiváltó munkámnak.¹⁰

2. Az általam összegyűjtött pénzek (*1. kép*) keltező értékének vizsgálata elsősorban a 281 db arab, bizánci és nyugat-európai veretet tartalmazó 95 honfoglalás kori magyar sír anyagára támaszkodott. E síregyütteseket az érméjük, vagy az érmesorozatuk zárópénze lehetséges legkorábbi verési idejének¹¹ sorrendjébe szedve kiderült, hogy a különféle származású érmék valószínű Kárpát-medencei beáramlásának eltérő az időtartama (*2. kép*). Ebben a vonatkozásban nem vehettem figyelembe a már meghatározhatatlan (1–5, 7–10) és a még meghatározatlan (6) példányokat. Nem mutatkozott jogosultsága a csak 9. századi vereteket tartalmazó temetkezések elkülönítésének sem, valamilyen honfoglalás előtti betelepülés hagyatékaként. Két csontváz mellől került elő ilyen korú bizánci (11, 13), hétből pedig franciaországi érme (12, 14–19), de mivel az utóbbiak öt másik sírban a századforduló és a 10. század közepe közötti itáliai veretekkel társultak (21, 39, 51, 68, 77), s egyikükben sem volt a 895/896-nál korábbi voltuknak régészeti nyoma (kivétel egy karikacsüngös veret: 39), fenntartás nélkül sorolhattam őket a honfoglalás kori magyar leletanyaghoz, sőt annak néha nem is a korai részéhez (11, 17). A honfoglalók sírjaiban 9. századi dirhem zárópénzként nem szerepelt, viszont I. Berengár még királyként kibocsátott (888–915), tehát már a honfoglalás előtt is forgalomba került denáraihoz a portyázó magyarok először csak a 899-ben kezdődött itáliai hadjáratokban juthattak.

Síregyütteseink zárópénzei szerint a történeti források adataihoz leginkább a nyugat-európai (itáliai, francia, német és angol) pénzek hazai jelentkezése kapcsolható. Ezek az említett I. Berengár-féle denároktól II. Berengár (950–961) veretéig, azaz a 955. évi augsburgi vereség hadjáratokat szüntető idejéig, szakaszosan eltérő intenzitással, de folyamatosan észlelhetők. A csak 967 után keltezhető két cseh érménk (93–94) viszont már a békés idők maradványa. Az arab dirhemek a honfoglalás küzdelmeinek lezárultát követően, a 905/6. és a 923/4. kibocsátási évek, vagyis hozzávetőlegesen a 910–930-as esztendőik között juthattak el a Kárpát-medencébe, bár az utóbbi időhatárt az egykori Máramaros megyei („huszti”) dirhemkincs régi meghatározású¹² zárópénznek 940/41-es verési éve legalább a század közepe tájáig tolhatja ki. A bizánci érmék beáramlása feltehetőleg a balkáni hadjáratok 934-ben – vagy esetleg már ezt megelőzően – való megindulásával függhet össze, s a portyázások 970. évi lezárulása (arkadiopolisi csata) után, alighanem a kialakuló kereskedelmi kapcsolatok eredményeként folytató-

8. *Kralovánszky A.*, 1960. 27–37.; *Szóke B.*, 1960. (Használatának engedélyét Szóke M. Bélának köszönöm); *Szóke B.*, 1962. 55–59., 91–92.; *Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.*, 1962.; *László Gy.*, 1963.; *Bartha A.*, 1968. 154–157.; *Gedai I.*, 1969.; *Gedai I.*, 1972. 1.; *Gedai I.*, 1972. 2.; *Кронмкун, B. B.* 1972.; *Nevizánsky G.*, 1980.

9. *Bálint Cs.*, 1968.; *Bálint Cs.*, 1975. 106–108., 128–133., 167–173.; *Bálint Cs.*, 1980. 263–289.; *Bálint Cs.*, 1982.

10. *Kovács L.*, 1983. 1. Ennek a bizánci érméssel foglalkozó fejezete a leletkataszterével kiegészítve megjelent: *Kovács L.*, 1983. 2. Összefoglalóan: *Kovács L.*, 1984.

11. A tárgyalta pénzek közül a kibocsátási évet csak a dirhemeken jelölték, a bizánci és nyugat-európai vereteknél a kibocsátó uralkodó, világi vagy egyházi személyiség trónra, ill. tisztségbe lépésének első évével számoltam.

12. *Fomin, A. V.–Kovács L.*, 1987. 37., 60–62.

<u>Lelőhely</u> <u>Érme</u> szám	Sírlelet	Honfoglalás kori lh.-ről való szórvány	Kincslelet	Szórványlelet	Az érmék száma
Arab	$\frac{17}{45}$	$\frac{7}{12}$	$\frac{1}{400}$	1 öntőminta 8	465
Bizánci	$\frac{17}{19}$	$\frac{7}{7}$	$\frac{4}{16+}$	147	189
Nyugat-európai	$\frac{58}{213}$	$\frac{17}{52}$		65	330
Meghatározatlan	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{1}$			5
Római	$\frac{47}{57}$	$\frac{5}{15}$			72
ÖSSZESEN	$\frac{142}{338}$	$\frac{38}{88}$	$\frac{5}{416+}$	220	1061

1. kép. A honfoglalás kori Kárpát-medence idegen érméi

dott. Erre utal ugyanis a sírleletek érmesorát nyitó 921.,¹³ és befejező 976.¹⁴ lehetséges első verési év.

Az eltérő származású érmék honfoglaló magyar síregyüttesek zárópénzeként szereplő példányai folyamatosan tetsző sorban, de változó mennyiségben töltik ki a vázolt időbeli kereteket. Természetesen a besorolásuk alapját képező, legkorábban feltételezhető verési idejükhöz jónéhány évet hozzá kell számítani, hogy megbecsülhessük ottani forgalmuk, majd magyar tulajdonú használatuk egészen az eltemetésükig tartó, bizonytalan hosszúságú időszakát. Eszerint e sírok zárópénzeinek a terminus post quem elve alapján rendezett sorrendje csak egy valószínűtlenül korai keltezési kényszer idősorrendjét adja meg, amelytől e temetkezések földbe ásásának kora a beléjük temetett első vagy sokadik pénztulajdonosok élete hosszúságának teljes változatosságával eltérhetett.¹⁵

Van-e mégis lehetőségünk az egyes temetkezések pontosabb korhatározására?

3.1. A vizsgált pénzes sírok legjellegzetesebb csoportját az eltérő mennyiségű és minőségű mellékleteik alapján eltérő rangúnak számítható 37 fegyveres férfi 169 érmét rejtő hagyatéka képezi (síronkénti érmeátlaguk 4,57). A hivatásosan katonáskodó réteg tagjait látjuk bennük, akik a kalandozások résztvevőiként egyebek között nyugat-európai és bizánci pénzekhez juthattak, továbbá a zsákmányolásuk, vagy a hazai gazdaságuk árufeleslegét keleti kereskedőknek eladva, arab dirhemeket is szerezhettek.

13. Két sírban már VI. (Bölcs) Leó (886–912) egy-egy érméje is előkerült, de a síregyüttesek ismeretlenek. A csanytelek-síróhegyi temetőrészlet 1934-ben feldúlt 9 sírjának anyagában volt az egyik, a másikat 1887-ben „állítólag egy halott szájában találták” egy dettai (Deta) sírban: *Pontelly I.*, 1887. 173.

14. Az orosházi solidus (95) nem egyedi eset, mert a Szárászon megsemmisített sírok anyagában ugyanezen társuralkodók aranyozott bronz solidus hamisítványa őrződött meg: *Kiss A.*, 1983. 285.

15. Az érmék keltező értékével foglalkozó irodalomból: *Амброз, А. К.* 1971.; *Steuer, H.* 1977.; *Bálint Cs.*, 1985.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy e katonáskodó rétegnek ők csupán azt a – temetkezéseik mennyiségének arányából következően – viszonylag csekély hányadát képviselik, akik ruhájukat és lószerszámukat pénzekkel díszítették és azzal temetkeztek is, vagyis a rájuk, gazdagságukra, temetkezéseik földrajzi elterjedésére vonatkozó megfigyeléseinket a rétegük egészére, azaz az összes fegyveres sírban nyugvókra általánosítani nem lehet (vö. 5.1. szakasz).

Az említett pénzdíszceket a vitézek az arab és nyugat-európai ezüstérmék kisebb-nagyobb darabszámú sorozataiból állították össze (30 sírban 160 érme), viszont a bizánci veretekből két sírt (74, 84) kivéve, temetkezésenként csak egy-egy példányt találtak, igaz hogy két esetben (11, 86) az ezüstmél mintegy harmincszor nagyobb értékű arany, vagy annak hamisított érme képében.

Természetes, hogy egyetlen sírbéli érme a terminus post quem dátumán kívül a megszerzés és az eltemetés idejére nézvést egyre csökkenő mértékben bizonyító erejű, nagy kár tehát, hogy ilyen egyérmés a 37 fegyveres-pénzes férfisír csaknem fele (37-ből 17). Két vagy több érme viszont, a mennyiség növekedésével egyenes arányban egyre biztosabban meghatározni látszik az egyszeri beszerzés, vagy akár az időnkénti gyűjtés lezárulásának a korát. Különösen igaz ez akkor, ha e pénzeket egy terület egymást követő uralkodói verték, s ha a zárópénz forgalmi idejébe – amelyet a következő pénzkibocsátó trónra lépése tájáig kell számítanunk, hiszen az ő veretei már nem jutottak be az értékelendő síregyüttesbe – beleesik egy zsákmányolási lehetőség forrásadattal jelzett évszáma is. Mindezt figyelembe véve feltételelesen, és nagyon is mechanikusan, a második évszámot csak tájékoztató jellegűnek tekintve a következő sírok érmesorozatainak *megszerzési idejét* valószínűsíthetjük. E valószínűség bizonytalanságát azonban még az is fokozza, hogy a szóban forgó temetkezések többsége részben vagy egészében bolygatottan, tehát nem kizárható hiányokkal került végül is a szakember kezébe. Az említett megszerzési idők: 899/900–915: 21–22, 915–924: 38–39, 916/17–932¹⁶: 43, 916/17–943: 42, 918/19–932: 44–45, 922–926: 51, 923/24–943: 55, 926–931: 57–58, 931–944: 74, 931–945: 71, 945–950: 76–78, 948–959: 84. Amennyiben az így valószínűsített időhatárok között a megszerzés idejére már nincsen beszámítható forrásadat, mint pl. a dirhemek esetében, akkor az *eltemetés idejét* önkényesen, néhány évtizednyi használati időt hozzátéve állapíthatjuk meg, ezzel természetesen még azt is feltételezve, hogy e pénzek a megszerzőkkel kerültek a földbe.¹⁷ Beszámítható forrásadat híján az érmék tulajdonosának – egyébként igen ritkán megállapított – életkorával sem tudunk sokat kezdeni, mert nem is sejthetjük, hogy pénzdíszceihez életének melyik éveiben jutott. Az eltemetés ideje csak a körülmények szerencsés összejátszása révén pontosítható. Ha *Érdy J.* nyomán¹⁸ feltételezzük, hogy a 20–24 évesen elhunyt, s talán már a hadban szerzett fejsebe gyógyítását megkísérlő trepanációt is túlélő verebi ifjú (39) I. Berengár császársága (915–924) idején, pontosabban a 919–924. közötti hadi események valamelyikében járt Itáliában, akkor az életkorából következően, nagyjából 930 tájáig élhetett. Feltehetőleg ugyancsak a császár veretével záruló érmesorozattal¹⁹ került örök nyugovóra a 60 évesnél idősebben elhunyt benepusztai vitéz (38). Eltemetésének ideje annál közelebbi lehetett a verebiéhez, minél öregebben szerezte az érméit, vi-

16. Naszr ibn Ahmad emír (914–943) dirhemén al-Muktadir kalifa (908–932) neve olvashatóan szerepel, s ez szűkíti a zárópénz megszerzésének idejét.
17. Szabó J. Gy. szerint, elődeink elsősorban a mágikus jelentést is hordozó tárgyakat örökítették utódaikra, míg az ilyenekkel nem rendelkezőket, s köztük az érméket is, hamarabb a sírba tették: *Szabó J. Gy.*, 1978–79. 50.
18. *Érdy J.*, 1858. 23–24.
19. A találók emlékezete szerint a vitéz mellett 30–40 érmét találtak, de ezekből csak 12 került a múzeumba: *Jankovich M.*, 1835. 289.

2. kép. Az eltemetettek neme alapján csoportosított, érmés honfoglalás kori sírok sorozata zárópénzeik terminus post quem adata szerint, kiegészítve a pénzutánzatos, római érmés és az átlukasztott magyar veretes sírok jegyzékével.

Jelmagyarázat: A: arab, B: bizánci, NY: nyugat-európai, ?: meghatározatlan nemű egyén temetkezése, ill. meghatározatlan típusú érme. A lelőhelyek nevénél: a magyar megyék kezdőbetűi, HR: Hrvatska, j: județul, o: okres, SR: Srbija. Az 1–163. szám a lelőhelyek időrendi sorozatát jelöli, az aláhúzott számok két vagy több érmét tartalmazó sírleletre vonatkoznak. A lelőhely neve és közigazgatási egysége után következik a sírszám, de a „sír” kiírása nélkül. Helytakarékosság miatt a vonatkozó szakirodalom idézése helyett csak Kovács L., 1983. 1-re utalhatok! 1. Bodrogvécs (Somotorveč, o. Trebišov) a tarsolylemez sír, 2. Eger–Répatető (He) 1., 3. Miskolc–Repülőtér (B.-A.-Z.) 5., 4. Vésztlő–Kótpuszta (Bé) 7., 5. Piliny-Leshegy (Nó) 3., 6. Sikló (Šicläu, j. Arad) 9., 7. Üllő-Ilona út (Pe) 6., 8. Vajdahunyad (Hunedoara, j. Hunedoara)–Kincseshegy 46., 9. Halimba–Cseres (Ve) 917., 10. Győr–Téglavető dűlő (GyS) 26., 11. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) II. temető, 7., 12. Tiszaeszlár–Újtelep (SzSz) 2., 13. Jánoshalma–Kisráta (BáKi) A., 14. Nyitra (Nitra)–Szt. Márton-templom 209., 15. Deszk–Újmajor (Cso) 10., 16. Sándorfalva–Eperjes (Cso) 92., 17. Sósartyán–Hosszútető (Nó) 30., 18. Rád-Kishegy (Pe) 15./1956., 19. Nagytőke–Jámborhalom (Cso) 17., 20. Biharkeresztes-Vasútállomás (HaBi) 1., 21. Orosháza–Pusztaszentetornya (Bé), 22. Rétközberencs–Paromdomb (SzSz) 1., 23. Sósartyán–Zúdtető (Nó) 1., 24. Szeged–Óthalom (Cso) 9. = 4./1950., 25. Kál-Legelő (He) 81., 26. Szalkszentmárton–Paréjoshát (BáKi) 9., 27. Nagykőrös–Fekete dűlő (Pe) 1., 28. Veszékény–Homokbánya (GyS) 5., 29. Ásóthalom–Rívó (Cso) 30., Kistokaj–Homokbánya (B.-A.-Z.) 53., 31. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) II. temető 19., 32. Tiszasüly–Éhhalom (Szo), 33. Kisdobra (Dobrá, o. Trebišov)–Ligahomok 2. lovassír, 34. Perse (Prša, o. Lučenec)–Bércz 101., 35. Pap–Rózsadomb (SzSz) 7., 36. Tardoskedd (Tvrdosovec, o. Nové Zámky)–Paptaj 1., 37. Budapest–Testvérhegy, 38. Ladánybene–Benepuszta (BáKi), 39. Vereb (Fe), 40. Kecel–Lehoczky-tanya (BáKi) 2., 41. Szabadegyháza–Petőfi u. 1. (Fe), 42. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 14., 43–45. Sárospatak–Baksahomok (B.-A.-Z.) 4., 1., 2., 46. Galgóc (Hlohovec, o. Trnava), 47. Szered (Sereď, o. Galanta)–Macsédi dombok II. temető 8./55., 48. Szolnok–Strázsalom (Sz), 49. Hajdúálmóson–Majorsági földek (HaBi) 2., 50. Iza (Iža, o. Komárno)–Leányvár 1., 51. Kiskunfélegyháza–Radnóti u. 48. (BáKi), 52. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) II. temető 11., 53–54. Csekej (Čakajovce, o. Nitra)–Kostolnai dűlő 357., 547., 55. Szomód–Bocskashegy (Ko), 56. Gödöllő (Pe), 57. Nagyszokoly–Berényi út (To), 58. Nagyvázsöny–Nózsér (Ve) B., 59. Szob–Kiserdő (Pe) 35., 60. Szekszárd–Hidaspetre dűlő (To), 61. Szered–Macsédi dombok II. temető 12./55., 62. Aldebrő–Mocsáros (He) 20., 63. Piliny-Leshegy (Nó) 2., 64. Aldebrő–Mocsáros (He) 8., 65–66. Halimba–Cseres (Ve) 775., 859., 67. Szered–Macsédi dombok I. temető 1./53. 68–69. Tiszánána–Cseh-tanya (He) 4., 21., 70. Eger–Szépasszony-völgy (He) A., 71. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 11., 72. Orosháza–Nagy A.-tanya (Bé) 2., 73. Szeged–Csongrádi út (Cso) 36., 74. Kunágota (Bé) 1., 75. Budakeszi–Barackos (Pe) 2., 76. Bátorkeszi (Vojnice, o. Komárno)–Papajtó 5., 77. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) I. temető 13., 78. Vörösvár (Červeník, o. Trnava)–Homokbánya 3., 79. Budapest–Pestlőrinc, Gloriet, 80. Győr–Téglavető dűlő (GyS) 47., 81. Nádudvar–Mihályhalom (HaBi), 82. Mindszent–Koszorús dűlő (Cso) 3., 83. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) II. temető 2., 84. Sárrétudvari–Hízó föld (HaBi) 112., 85. Szeged–Csongrádi út (Cso) 1., 86. Szentés–Borbásföld (Cso) 1., 87. Hódmezővásárhely–Kopáncs (Cso) 13., 88. Kiszombos–B (Cso) 342., 89. Szob–Kiserdő (Pe) 60., 90. Vukovár (Vukovar, HR)–Lijeva bara 2., 91. Szob–Kiserdő (Pe) 10., 92. Tiszaeszlár–Dióskert (SzSz) 17., 93. Komáromszentpéter (Dolný Peter, o. Komárno)–Kisrét 89., 94. Székesfehérvár–Szárzrét (Fe) 104., 95. Orosháza–Pusztai Istvánné tanyája (Bé) 3., 96. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 18., 97. Mohács–Téglagyár (Ba) 5., 98. Naszvad (Nesvady, o. Komárno)–Partok dűlő 2., 99. Szered–Macsédi dombok I. temető 14./53., 100. Székesfehérvár–Rádiótelep (Fe) A., 101. Sikló 7., 102. Tornóc (Trnovec nad Váhom, o. Galanta)–Felső Jattó, Remiz 278., 103. Bjelo Brdo (Bijelo Brdo, HR) 148., 104. Budapest–Károlyi-kert 1., 105. Zalavár–Kápolna (Ve) 161., 106. Zsitivabesenyő (Beseňov, o. Nové Zámky)–Sírdűlő 61., 107–108. Bjelo Brdo 80., 183., 109. Csanytelek–Dilitor (Cso) 56., 110. Ellend–Nagyödör dűlő (Ba) 144., 111. Gombos (Bogojevo, SR)–Biboja u. 93. 3., 112. Gyula–Téglagyár (Bé) 3., 113–114. Majs–Udvari rétek (Ba) 343., 595., 115–116. Pécs–Vasas (Ba) 29., 43., 117. Rád–Kishegy (Pe) XIX., 118–121. Bjelo Brdo 46., 63., 81., 129., 122–126. Halimba–Cseres (Ve) 213., 230., 394., 423., 606., 127–132. Majs–Udvari rétek (Ba) 5., 108., 118., 535., 709., 736., 133. Ógyalla (Hurbanovo, o. Komárno)–Bagota 36., 134. Penc–Tuszkulánium (Pe) III., 135. Rád–Kishegy (Pe) 2./1956., 136. Szentés–Szentilászló (Cso) 73., 137. Székesfehérvár–Maroshegy (Fe) 1., 138. Székesfehérvár–Rádiótelep (Fe) 66., 139. Tiszánána–Cseh-tanya (He) 11., 140. Tiszavasvári–Józsefháza (SzSz) 2., 141–142. Vukovár–Lijeva bara 252., 409., 143. Mesteri–Inta pusztja (Vas) IV., 144. Palotabozsok–Kirchegrund (Ba) 32., 145. Sárosd–Sertéslegelő (Fe) 2., 146. Szőlősgyörök (So), 147–148. Veszprém–Jeruzsálemhegy (Ve) 1., 6., 149. Vukovár–Lijeva bara 271., 150. Komáromszentpéter–Kisrét 86., 151. Majs–Udvari rétek (Ba) 446., 152–153. Sarud–Báb (He) 37., 42., 154. Várfalva (Moldovenești, j. Cluj)–Jósika-kastély 24., 155. Majs–Udvari rétek (Ba) 233., 156. Halimba–Cseres (Ve) 770., 157. Tiszalúc–Sarkadpusztja (B.-A.-Z.) 104., 158–159. Várfalva–Jósika-kastély 22., 28., 160. Tiszalök–Rázom (SzSz) II. temető 15., 161. Zemplén (Zemplín, o. Trebišov) ?, 162. Széplak (Krásno, o. Topolčany) 177., 163. Zalavár–Kápolna (Ve) 67.

szont minél fiatalabban jutott hozzájuk, annál inkább túlélte őt. Ez a két temetkezés azért is érdekes számunkra, mert tárgyai némelyike²⁰ még a honfoglalást megelőző szálásterületen készülhetett, s ezért a földbe kerülésüket hagyományosan a 10. század korai évtizedeiből származtatjuk. A sajnos félig megsemmisült kiskunfélegyházi sírlelet (51) külön tárgyalást érdemelt,²¹ ezért erre most nem térek ki.

A többi fegyveres-érmés temetkezés földbe kerülésének pontosabb korhatározására csak a megszokott régészeti módszerekkel kísérletezhetünk. Az s-végű karikák, a kétélű kardok és az őket gyakran kísérő trapéz alakú kengyelek²² hiánya alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy e sírok zöme a felsorolt, s korjelzőnek tekintett tárgyak megjelenése, azaz a 960/70-es évek előtti időből származik. Ez a feltevés azonban nagyon kockázatos, hiszen az sem kizárt, hogy a szóban forgó katonai réteg csak később vette át az s-végűkarikák viseletének divatját. A kardos vitézekben pedig, a szabályokban ránk maradt hagyományos fegyverzetű katonaságot felváltó, részben új típusú fegyverekkel felszerelt fejedelmi haderő hagyatékát ismerte fel a kutatás, amiből viszont az következik, hogy e két – szabályjuk, ill. kardjuk szembeállításával jellemezhető – fegyveres erő jó ideig egymás ellenében, de korban párhuzamosan tevékenykedett. Végül is régészeti módszerekkel csak néhány sír megásásának kora pontosítható. Viszonylag késői lehet, azaz legalább a 960/70-es évekből maradt ránk a két szablamarkolatú kardos temetkezés, amit az egyik (1) meghatározatlanul elvesztett dirheme alapján aligha állíthatnánk. A másik (85), 948 után keltezhető bizánci érméje viszont támogatni látszik a fenti korhatározást annál is inkább, hogy az ezüstpénz átfuratlanul, halotti obolusként került a földbe.

3.2. A sírleletek másik nagy csoportját a fegyvertelen férfiak, a nők, gyermekek és a meghatároz(hat)atlan nemű egyének 112 érmét tartalmazó 58 temetkezése képezi (sírónkénti érme átlaguk 1,93). Az kapcsolja őket össze, hogy a díszként használt és eltemetett pénzeiket nem közvetlenül szereztek meg; ez elsősorban a nőkre és a gyermekekre, továbbá a fegyvertelen férfiak egy részére vonatkozik. Utóbbiak aligha voltak kalandozó harcosok, s ugyanakkor – talán az alacsonyabb társadalmi helyzetükből következő, s mellékleteikben is tükröződő – viszonylagos szegénységük következtében a keleti kereskedőknek tetsző árukkal sem rendelkeztek. A fegyvertelen férfiak másik része viszont nem hitelesen feltárt temetkezésekből származik, s megtalálásuk körülményeit vagy megmaradt mellékleteik szokásos kísérőleleteit ismerve, joggal gyanakodhatunk elkallódott fegyvereikre (13, 29, 40–41, 46, 48, 60).²³ A fegyveres férfiakról korábban írottakat rájuk is vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy négyüknél egy-egy veret lévén, a terminus post quem időpontjának meghatározásán túl, megszerzésük idejének pontosítását érméikből meg sem kísérlehetjük (13, 29, 46, 68). A maradék három sír érmesorozatai megszerzésének korát a zárópénzeik alapján a következőképpen valószínűsíthetjük: 915–924: 40–41, 926–931: 60. Közülük mindössze az egyikük tulajdonosának határozta meg az életkorát, eszerint a 42–46 évesen elhunyt szabadegyházi férfit (41) minden bizonnyal a 10. század első felében temették el.

20. Ide számítható az egyik (39) karikacsüngős övverete, s a másik (38) nielló díszes, griffes és indás mintázatú szíjvége.

21. Kovács L., 1985. 2.

22. A kétélű kardokról újabban: Kovács L., 1982. A trapéz alakú kengyelekről: Kovács L. 1986.1; 1986.2.

23. Két sírnak (40–41) csak maradványát tárták fel, kettőnél a veretes öv (13, 60), kettőnél a tarsolylemez (46, 48) figyelmeztet a mellékletek egykor nagyobb számára és a fegyverek valószínű meglétére. Egy sírnál (29) a rozsdás vasakat a találók dobálták el, a másik (48) vastárgyai pedig megnevezetlenül a Magyar Nemzeti Múzeumban rozsdásodtak szét.

A hadjáratokban zsákmányolt, vagy a hadisarc, békemegváltás, adó szétosztásakor kapott, ill. a keleti kereskedőktől szerzett érmék valamilyen szűk hatókörű forgalomban jutottak el az őket közvetlenül megszerezni nem tudó személyekhez. A veretek ebben a forgalomban nem fizetőeszközként, hanem dísz, ékszer szerepben vettek részt. Egy részük talán családi vagy rokoni ajándékozás, menyasszonyváltás (kalym) stb. formájában kerülhetett nők és gyermekek tulajdonába, de olyan lelőhelyen is felbukkantak, ahol kalandozó vitéz sírjával nem számolhatunk, mint pl. a halimbai köznépi temető három gyermeksírija (9, 65–66). A fegyvertelen férfiak, a nők és gyermekek sírjai, ill. az ezeket tartalmazó temetők között jelentősen megnő a sem kalandozó vitézeknek, sem hozzátartozóiknak nem tekinthető, köznépi jellegűek mennyisége (8–9, 14–15, 17–18, 25–26, 47, 50, 53–54, 61–62, 64–66, 75, 87–88, 90–94, 99), megerősítve azt a vélekedést, hogy pénzeiknek ők nem voltak elsőkézi birtokosai. Mindebből úgy érvelhetnénk, hogy a pénzszerző fegyveres férfiaktól érméik egy része második- vagy sokadkézbe került tovább. E forgalom ily módon általánosnak ítéltető tér- és időbeli kiterjedését azonban két megfigyelés erősen leszűkíteni látszik:

a) Őt hiteles fegyveres férfísír (96–100) leletegyüttese alapján szembetűnő, hogy olyan vitézek körében is megvolt az igény pénzdíszek viseletére, akik helyben vagy az adott pillanatban nem juthattak érméhez. Ezek körében a pénzutánzatok használatának, a pénzekéhez hasonlóan ugyancsak Kelet-Európából magunkkal hozott divatja élt tovább.²⁴ Ez a megfigyelés sem általános érvényű, mert egy női sírban (80) az érmék és az érmeutánzatok együtt voltak jelen.

b) A másik megfigyelés szerint, a pénzes sírokat tartalmazó temetők között ritkaságnak számít, ha valamelyikük más-más temetkezésében eltérő eredetű érme lát napvilágot (pl. Kenézli–Fazekaszug I–II.: nyugat-európai és arab veretek – 31, 42, 52, 71; Szob–Kiserdő: bizánci és nyugat-európai veretek – 59, 89, 91), s mindmáig egyetlen olyan sír előkerüléséről sincs tudomásunk a Kárpát-medencében, amelynek mellékletei között az arab, bizánci és nyugat-európai érmék bármilyen összeállításban is keveredtek volna!^{24a} Lehetséges, hogy ez a jelenség a különféle származású pénzek – a 2. szakaszban vázolt – általános időrendi eltéréseivel, vagy a megszerzés egyedi lehetőségeivel függ össze, de magyarázatához még elégtelen a régészeti anyagunk. Véleményem szerint, az eddigiekből annyi mégis valószínű, hogy a szóban forgó temetkezések érméiből – különösen ha csak egy-egy volt belőlük síronként – a terminus post quem megállapításán túl, még kevésbé lehet az utolsó tulajdonos általi megszerzés idejére és veletemetésének korára következtetni, mint a fegyveres férfiak temetkezéseinél.

A szakasz elején említett, síronkénti 1,93 érmés átlagból következik, hogy a fegyvertelen férfi, nő, gyermek és meghatározatlan nemű halottat rejtő temetkezések zömében csak egy-egy érme volt: az 58 sírből 41-ben! Feltűnő, hogy hat esetben ez a magányos érme 9. századi francia veret volt (14–19). Ilyen felbukkanásukat nem tudom magyarázni, de korjelző értékűnek nem tekintem őket (vö. 2. szakasz). Szembetűnő változásra figyelhetünk fel a terminus post quem szerint rendezett sírsorban, ahol a fegyveres férfiakhoz képest megnő a „késői” temetkezések mennyisége. Míg a fegyvereseknél 945 és 948 után csak három-három sír keltezhető (76–78, ill. 84–86), addig a

24. A pénzdíszek és pénzutánzatok használata a keleten maradt magyarság emlékanyagának tekintett Bolsie Tigani-i temetőben, továbbá az elődeinkkel rokoni, ill. történeti kapcsolatban álló népek: a kazárok, a szaltovó-majaki kultúra népei, a korai baskírok, a volgai-bolgárok, a komik, marik, mordvinok temetőiben egyaránt kimutatható. Kovács L., 1983. I. 412–425.

24a. Időközben Révész L. a karos–eperjesszőg–libatanyai 52., tarsolylemezes sírban a 292. h. sz. (= 904/5) évben veretett két dirhem mellett 12 Sachsenpfenniget talált; az utóbbiak valószínűleg 942 után keltezhetőek: vö. Hatz, G. 1985. Az érméket A. V. Fomin és Gedai I. határozta meg, s az adatokat Révész L. szíveségének köszönhetem.

többiek közül öt és négy (79–83, ill. 87–90), s a legkésőbbiről számítható korú temetkezések már kivétel nélkül közöttük szerepelnek (91–95). Talán az sem véletlen, hanem a viseleti szokás egyre inkább köznépi környezetben megfigyelhető változásának a jele, hogy a 948 után keltezhető sírokban, amelyekben egy kivétellel (91) már csak bizánci, ill. cseh érmék szerepelnek, az érmesorozatok felhasználásának csak egyszer (84) maradt nyoma. Az arab és nyugat-európai veretek utánpótlása ugyanis megszűnt a 10. század 2. felére, s az említett temetkezésekben már csak nyakba akasztott, vagy halotti obolusként eltemetett pénzeket találtak (a 84 még közöletlen).

A fegyvertelen férfiak fegyvergyanús sírjait leszámítva, a szóban forgó csoport egy-nél több érmét tartalmazó síregyütteseit a pénzeik megszerzési idejére vonatkozó mechanikus besorolási módszer szerint az alábbi módon rendezhetjük: 913–943: 33, 919–936: 47, 923–936: 53, 926–931: 63, 65, 68, 936–955:²⁵ 75, 945–950: 80–83. Az eltemetés korára a pénzek több támpontot nem nyújtanak, ennek megállapítására ismét csak a megszokott régészeti módszerekkel tehetünk kísérletet.

A fegyvertelen férfiak temetkezéseiben a 10. század időszakán belül megbízhatóan keltezhető tárgy nem szerepel. A női és gyermeksírok némelyike azonban egy-egy korhatározónak tartott darabja alapján időrendi sorba szedhető. A szegecselt lemezgyűrű alapján a 10. század közepéig (65–66), a szélesedő végű lemezkarperec nyomán a század 60–70-es éveig tartó időszakra (47), a fonott karperec (95), a szőlőfürtdíszes és gyöngykoszorús, ún. tokaji típusú függők és a karikagyűrűk (34), valamint a pödrott végű ezüst lemezkarperec és a négy szálból sodrott, spirál végű bronz huzalkarperec (17) segítségével a 10. század 2. felére, végére, a fonott, hegyesedő végű huzalgűrű figyelembevételével (93) a 11. századra gondolhatunk, azaz 20–100 évvel későbbi időre, mint amelyet a terminus post quem az esetükben jelez. Figyelemre méltó, hogy hat temetkezésben letek halotti obolusra (4, 14, 25, 34, 64, 69), ráadásul négyben az átlukasztott állapotából következően, korábbi ékszerkénti használat után került az érme ebbe a szerepbe (25, 34, 64, 69). Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a tárgyalat 95 temetkezésben mindössze kétszer bukkant fel s-végű karika. Először egy, a közöletlensége miatt, horizontálstratigráfiailag értékelhetetlen sírban találtak egy sima és három s-végű karikát, egy huzalgűrűt, s egy 923. évi terminus post quemet kínáló zárópénzt (53).²⁶ Másodszor pedig egy 948 után keltezendő érméjű gyermeksírban (89) látott napvilágot egy s-végű karikapár egyéb leletek társaságában. Mindkét temetkezés a 960/70-es évektől kezdődő időszakból való a hagyományos korhatározás szerint.

3.3. Itt kell kiterjesztenem az értékelést az eddig figyelmen kívül hagyott, 57 római érmét tartalmazó 47 sírleletre. Mellőzésüknek az volt az oka, hogy ezek, az i. e. 1.–i. u. 4. században veretett pénzek a 10. századi temetkezésekben még a terminus post quem megállapítására sem alkalmasak. Korukat csak a síregyüttesük tárgyai, vagy melléklet nélküli csontváz mellől származva, temetőjük kora döntheti el. Jelentkezésük lényegesen eltér a fentebb tárgyalat érmefajtáktól. Fegyveres férfi mellett egyet sem találtak, s a négy fegyvertelen férfi, tizenegy nő, huszonöt gyermek és hét meghatározatlan nemű egyén hagyatéka szinte kivétel nélkül köznépi temetőből maradt ránk; némelyikük olyan temetőből, amelynek más sírjaiban bizánci (Vukovár – 90, 141–142, 149), ill. nyugat-európai veretet (Halimba – 9, 65–66, 122–126, Rád – 18, 117, 135) is letek. Csaknem kivétel nélkül átfúrtak, s többségüket – síronként rendszerint egy-egy példányban – a nyakba akasztva vagy gyöngysorba fűzve viselték, de gyakran kerültek elő halotti

25. Az augsburgi csatavesztés évét, mint a pénzszerzés lehetőségének megszűnését számítva.

26. Az adatokat az ásató M. Rejholcová szívességének köszönöm. vö. *Rejholcová, M.–Kolníková, E.* 1985.; *Dumas, F.* 1981.

obolus helyzetében: a száiban, a marokban vagy egyebütt. Ez a részben a bizánci érmék használatával, részben a mindhárom tárgyalt pénzfajta halotti obolus példányaival összefüggésbe hozható viseleti mód régészetiileg elég jól keltezhető. Tizenhét sírt a bennük talált különféle s-végű karikák, tizenkettőt pedig más ékszerek – a lefelé szélesedő spirálcsőgős karikák, pödrött végű karikák, karikagyűrűk, nyakperecek, félhold alakú csüngő, ereklyetartó kereszt – alapján a 10. század 2. felénél korábbi időből nem származtathatunk, de ilyen keltezésnek nem mond ellent a maradék tizenkilenc temetkezésnek csak a temetője jellege nyomán sejthető kora sem.

4. Összefoglalásul mindebből néhány következtetés levonható:

a) Csak első megközelítésre szabad az arab, bizánci és nyugat-európai érmés sírok földbe temetésének felhagyását az s-végű varkocskarikák elfogadott 960/70-es megjelenési ideje elé tenni. Valószínűbb, hogy a köznép körében jelentkező viseleti változás az említett pénzeket díszként használók nem köznépi rétegeit csak megkésve érintette.

b) Az említett pénzeket tartalmazó sírok megásásának kora minden bizonnyal több évtizednyire belenyúlik a 10. század 2. felébe úgy, hogy az érmesorozatokkal díszített ruha, ill. lószerszám alkalmazásának szokása mellett, a 10. század 1. felében már kialakuló, egy-egy érme nyakbaakasztásának szokása erősödik meg, majd legkésőbb a század utolsó negyedére kizárólagossá is válik. Ez a jelenség az arab és nyugat-európai pénzek utánpótlási lehetőségeinek megszűnésével, ill. a bizánciaké beszűkülésével magyarázható. Észrevehető a változás abban is, hogy a pénzes temetkezésekben a fegyveres férfiak 10. század első felében megfigyelt túlsúlyát a század 2. felére a fegyvertelen férfiak, a nők és gyermekek arányának növekedése váltja fel.

c) A földfelszínről gyűjthető római érmécskék segítségével a köznép az egy-egy érme nyakba akasztásának uralkodóvá váló szokását kezdi utánozni, s ez a szokás olyan hosszú életű volt, hogy az ugyancsak átfúrva előkerült magyar érmék tanúsága szerint megélte a 12. század elejét is. Időközben ismét átfurmálódott a szokást gyakorlók táborra, s míg a római érmés sírokból a fegyveres férfiak, az átfúrt magyar érmésekből már a férfiak is hiányoznak, s a hagyomány egyre csökkenő mértékben él tovább a nők (156, 162), s egyre növekvő súllyal a gyermekek körében (150–155, 157–159, 163).

d) Az a megfigyelés, hogy a korabeli pénzeket tartalmazó honfoglalás kori temetkezések a 10. század nagyját kitöltik, megingatja Fettich N. azon véleményének a hitelét, hogy a korszak temetkezéseinek kiemelkedő ötvösművészettel létrehozott tárgyai még a honfoglalást megelőző szállásterületen készültek. A jelenség Dienes I. magyarázata szerint értelmezhető: a honfoglalást követő idők nemesfémszerzési lehetőségeinek bősége váltotta ki a korszak ötvösművészetének felvirágzását.²⁷

e) A régészettől elvárható részletes honfoglalás kori belső időrendet *csak* a pénzes sírok anyagának alapján nem lehet felállítani. Ezt a feladatot a pénzes temetkezések kiemelt fontosságú kezelésén kívül, csak a náluk többszörös mennyiségű, de érmét nem tartalmazó hiteles sírlelet tárgyainak együttes előfordulási körülményeit vizsgálva lehet majd megoldani. Hogy egy ilyen vizsgálat viszont, átlépje a – kényszerből – általam is alkalmazott, a pénzek kísérőleleteinek nevével megelégedő kereteket, ahhoz e tárgyak fejlődésének egyenkénti tipológiai, elterjedési stb. felmérése, sőt még ezt megelőzően közreadása szükséges. Talán nem túlzás ezt a munkát a magyar honfoglalás kori régészet legfontosabb feladatának tekinteni.

5. A pénzes 10. századi sírok értékelésénél különösen akkor ajánlatos az óvatosság, ha eredményeként magától értetődőnek tűnő felismerés jelentkezik. A közelmúltban M. Schulze egy fontos tanulmány függelékében összegyűjtötte a Kárpát-medence

27. Fettich N., 1969. 110–112.; Dienes I., 1969. 118–120.; Bálint Cs., 1976. 234–235.

arab és itáliai érmés leleteit, s lelőhelyeiket térképre rajzolva úgy találta, hogy elhelyezkedésükből tér- és időbeli elterjedésük két szakasza ismerhető fel. Az első szakaszt (896–925), azaz a honfoglaló magyar hagyaték (= Hampel-féle IVa. csoport) korai időszakát az arab dirhemek és I. Berengár veretei jelzik a síksági vidékeken, míg a Provence-i Hugó és II. Lotár érméit tartalmazó, és a DNy-, Ny-Dunántúlon is megjelenő leletek a második szakasz (926–950) emlékei. A második szakasz végét, s egyben a korai Bijelo Brdo kultúrába (= Hampel-féle IVb. csoport) való átmenet idejét a bizánci érmék nyomán a 950/70-es évekig célszerű megnyújtani. A kettős szakaszolást néhány tárgytypus térképezésével is alátámasztani vélte: eszerint a tarsolylemezek a pénzes leletek 1. szakaszával egyező elterjedést mutatnak,^{27a} míg a szablyák és a kétélű kardok nagyjából azonos elterjedési területén belül jelentkező, eltérő sűrűsödésű csoportok időrendi megokolásúak: a szablyák többsége az első, a kardok kivétel nélkül a második időrendi szakaszból valók. Gondolatmenetét *M. Schulze* kettős tanulsággal zárta:

a) A 2. szakasz kezdetén, tehát 926 tájától, már megindult a magyar sírokban a tárgyak mennyiségének és a típusainak is a csökkenése, valamint a temetkezési szokások változása.

b) A két szakasz területi változása a Kárpát-medence magyar megszállásának menetét is jelzi. A Felvidék délnyugati részén tömegesebben 915, a Dunántúl északkeleti peremén 913/17, a Balatontól nyugatra fekvő vidéken pedig csak 926 után telepedtek meg.²⁸

5.1. Jóllehet *Hampel J.* a századfordulón még csak 14 olyan magyar sírt ismert, amelyben idegen érme is előkerült, ez elegendő volt számára a honfoglalás kori hagyaték három lépcsőben történő országos érvényességű meghatározásához (vö. 1. szakasz!). Azóta c hiteles sírok száma 95-re emelkedett, vagyis az alap tovább szilárdult, mégsem szabad azonban elfelejtenünk, hogy önkéntesen, vagy a közösség nem túl szigorú elvárása alapján gyakorolt halotti szokással van dolgunk. Csak az érmedíszek földbe temetését figyelhetjük meg ugyanis, de az így elhantoltaknál biztosan többen viseltek vagy használtak ilyen ékességeket az életük során, és még többen lehettek azok, akik más divatot követtek. Nehéz volna megállapítani, hogy a 95 pénzes sír hányad része a 10. századból ismert temetkezéseknek. A leggazdagabb síregyüttesekben – Beregszász (Beregove), Geszteréd, Rakamaz, Zemplén (Zemplin) – rendszerint nem volt érme, a 23 tarsolylemezes sírból pedig mindössze ötben (1, 42, 46, 48, 51) leletek. Honfoglalás kori temetők és maradványaik egész sorozata ismert, amelyből hiányzott a pénz: Bihar (Biharea), Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom), Eperjeske, Gádoros, Hencida, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Sárbogárd, Szabadkígyós, Szeged–Algyó, Tisza-bezdéd²⁹ stb., s a nagy köznépi temetők 10. századi részleteiben pedig igen ritka az idegen veret. Végül is a 95 sír 83 lelőhelye eltörlődött egy 1975-ben lezárt, más szempontú gyűjtés kb. 1620 lelőhelye mellett, amelyben 10. századi, vagy a 10. században kezdődő,

27a. A pénzzel keltezett tarsolylemezek száma időközben eggyel megnövekedett – vö. 24a. jegyzet – s ez az új példány ellene szól *M. Schulze* feltételezésének. Tarsolylemezes magyar sírok érméik helyesbített adatai sorrendjében: Kenézlő–Fazekaszug 1. temető 14. sír: 916/7.; Galgóc: 918/19.; Szolnok–Strázsahalom: 920/21.; Kiskunfélegyháza–Radnóti u.: 922.; Karos–Eperjesszög–Libatanya 52. sír: 942.; vö. *Kovács L.*, 1983. 1. Ráadásul az sem bizonyított, hogy a 10. század 2. évtizedében vert arab dirhemek, meg a 3. évtizedében kibocsátott itáliai denárok ugyanazt az időhorizontot képviselik-e a Kárpát-medencében. Együvé sorolásuk teljesen önkényes!

28. *Schulze, M.* 1984. 501–505.

29. A temetők egy részének adataira: *Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.*, 1962. megfelelő címszavai. Ennek lezárása után közölt Sárbogárd (*K. Éry K.*, 1967–68.), Szabadkígyós (*Pálóczi-Horváth A.*, 1971.; *Bálint Cs.*, 1971.), Szeged–Algyó (*Kürti B.*, 1978–79.).

11. századi temetők, az újkorig is használt templom körüli temetők és vegyes szórványleletek szerepelnek.³⁰ Arányukból nyilvánvaló, hogy az érmések földrajzi helyzetéből levont következtetések érvényét nem szabad az érmenéklüliekre kiterjeszteni. M. Schulze véleményével szemben, tehát a pénzes sírok elterjedésének változásaiból csak a temetkezési szokásban bekövetkezett változásra gyanakodhatunk.

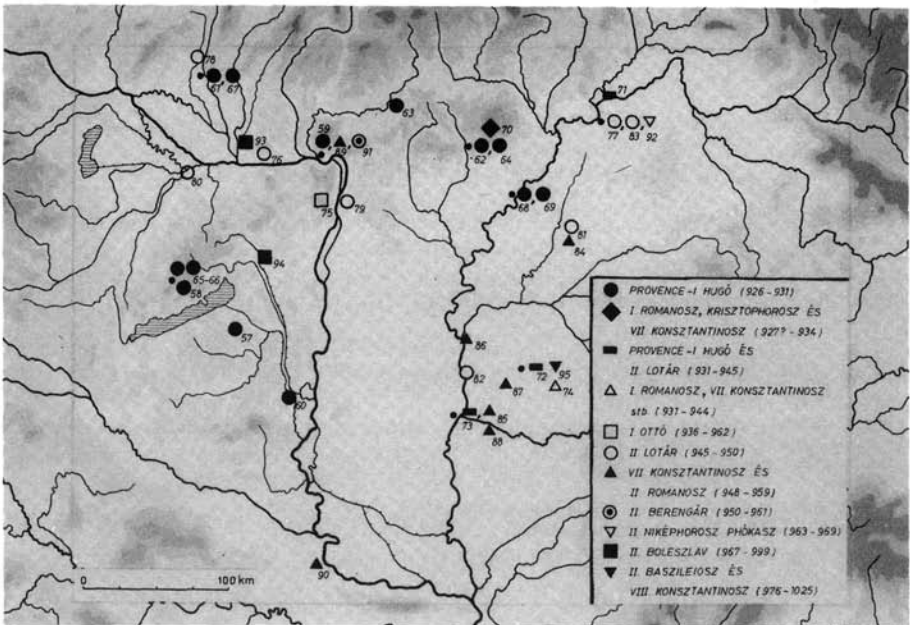
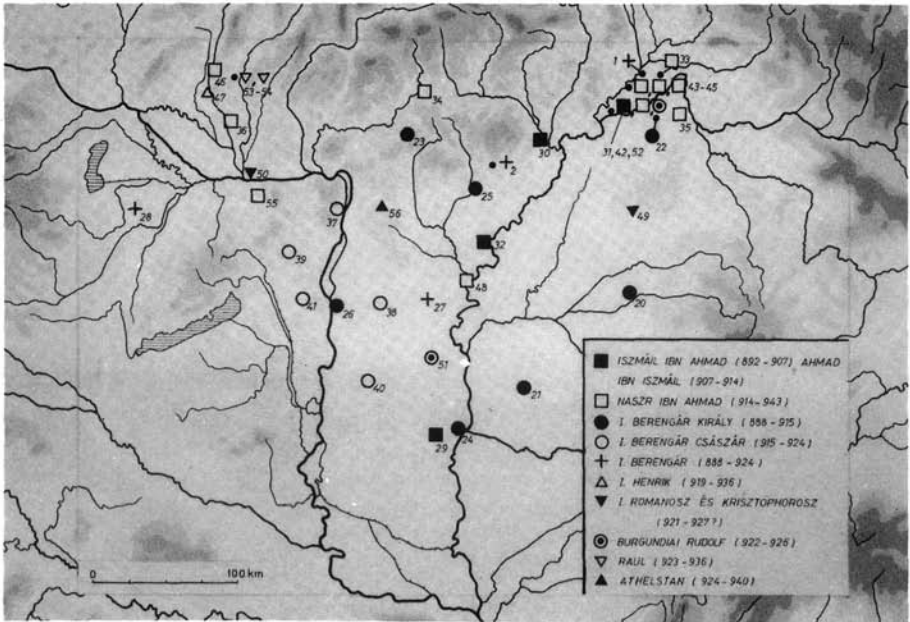
5.2. M. Schulze gazdag, bár a magyar közlemények hibáit kényszerűen átvevő adatgyűjtését elveiben és részleteiben is helyesbíteni kell. Véleményem szerint, elhagyandók a szórványleletek, továbbá a korabeli régészeti lelőhelyeken talált, de nem sír-együttesben megőrződött érmék is, hiszen eredeti összetételű csoportjaik relatív kronológiai helyzete teljesen bizonytalan. Két térképe adatainak helyesbítése, továbbá a rajtuk nem szereplő bizánci és nyugat-európai érmés sírokkal történő kiegészítése³¹ után (3. *a–b kép*) azonban az általa megfigyelt jelenség nem változik: bizonyos sűrűségbeli eltulodásokon kívül a fő különbség a Közép- és Délkelet-Dunántúl, valamint a Dráva-torkolatvidék hagyatékában jelentkezik, s elsősorban öt Provence-i Hugó zárópénzű sírban (57–58, 60, 65–66), továbbá egy-egy bizánci (90) és cseh (94) érmét tartalmazó temetkezésben testesül meg. E hét sírból négyben (65–66, 90, 94) köznépi származású gyermek nyugodott, ezért a közvetlen pénzszerző, M. Schulze által „megszálló”-nak tekintett katonai réteghez csak három temetkezés sorolható. Ezek érmesorozatai nem teljesen hitelesek, hiszen az egyikükből elveszett még két, pontosan meg nem határozott veret (58), a másiból a megtalálók szolgáltatottak csak be tárgyakat (60), a harmadikat pedig bolygatás után két részletben tárták fel (57). Az természetesen nem vitatható, hogy mindőjük 926 után került a földbe, csak az a kérdés, hogy mikor? M. Schulze ugyanis hibázott, amikor a pénzes sírok megásásának korát nem határozta el sem az érmék megszerzésének, sem verésének idejétől, hanem a temetkezések földbe kerülésével zárópénzük lehetséges első verési évét nem sokkal követően számolt. Térképei ezért csak a sírok érméinek terminus post quem sorozatához (2. *kép*) hasonlíthatók, nélkülözve a sírok egyenként szükséges értékelését. Nem meggyőző az az automatizmus sem, ahogy minden I. Berengár (888–924) verette zárópénzű sírt az 1. szakaszába sorolt, holott az uralkodó pénzei utódainak még egy negyedszázadon át vert érmeivel együtt is gyakran kerültek elő a Kárpát-medence sírjaiból (51, 68, 76, 80).

5.3. Véleményem szerint tehát M. Schulze a pénzzel temetkezés szokása területi elterjedésében, és az eltemetettek nemének arányában bekövetkezett változást regisztrált, amiből nem lehet közvetlenül a térség politikai történetére következtetni.³² E magyarázat bizonytalanságának hátterében a dunántúli magyar honfoglalás kori hagyaték meghatározásának nehézségei húzódnak meg, s valószínű, hogy sem a J. Giesler-féle időrendi séma, sem az annak M. Schulze által ajánlott finomítása nem oldja meg a nehézségeket. A szóban forgó leletanyag (= Hampel-féle IVa. csoport) egy- (J. Giesler) vagy kétszakaszos (M. Schulze) korszaka nem zárult le 950/70 vagy 970/80 táján az ún. bijelo-brdói kultúrába (= Hampel-féle IVb. csoport) való átfejlődéssel. Valószínűbb, hogy a magyar előkelő- és középréteg hagyatékának, vagy újabban ismét tévesen a kaba-

30. Kiss A., 1985. 219–220: 12. jegyzet.

31. Schulze, M. 1984. 500: 29–30. ábráján szereplő lelőhelyek közül, saját térképeim (3. *a–b kép*) összeállításakor többet el kellett hagynom, régészeti lelőhelyről való szórványlelet származásuk miatt: 29. ábra 1, 3, 5, 9, 23–24, 26, 33; 30. ábra: 7–8, 10, 13–14, 18–22, 24–25, továbbá téves származtatás miatt: 3. A további változtatások és kiegészítések a leletlistájával – Schulze, M. 1984. 511–512. – összevetve ellenőrizhetők.

32. Schulze, M. véleményét sarkítva azt kellene feltételeznünk, hogy a nyugat-európai pénzek Provence-i Hugót 926. évi trónra lépését követő közép- és délkelet-dunántúli, továbbá Duna-Tisza közí hiánya azt jelezne, hogy a magyarok az ő uralkodását követő időben feladták e területeket.

3. kép. A Kárpát-medence érmés 10. századi sírleletei, a) 895/96-924 közötti terminus post quemet jelző zárópénzekkel; b) 926-976 közötti terminus post quemet jelző zárópénzekkel. (Schulze M., 1984. 29-30. ábrájának átdolgozásával. A jelek melletti lelőhelyszámok a 2. kép leletlistájának sorszámjai.)

rokénak³³ tekintett leletanyag csak a kereszténység 10. század végi térhódításával vész el a szemünk elől, s csak a köznépi temetők anyagában következik be a bijelo-brdói váltás.³⁴ A Dunántúl nem síkvidéki területeinek 10. századi régészeti képe csak a köznépi temetők értékelésére épülhet, s ezért a beléjük temetkező lakosság jelenlétével a század elejétől számolni kell. Lehetséges, hogy a kevésbé fegyveres jellegű hagyatékuk azt jelzi, hogy a kalandozásokban csekély mértékben vettek részt, s a pénzes temetés szokása csak később terjedt el közöttük ugyanúgy, mint a Közép- és Délkelet-Dunántúl fegyveres sírjaiba temetett vitézek körében.

IRODALOM

Амброз, А. К.

1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Sov. Arch.* 1971.2. 96–123.; 1971.3. 106–132.

Bartha A.,

1968. A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest

Bálint Cs.,

1968. Honfoglalás kori sírok Szeged–Óthalmon. *Szegedi Múz. Évk.* 47–88.

1971. X. századi temető a szabadkígyósi–pálligeti táblában. *Békés MMK.* 1. 49–86.

1975. Dél-Magyarország a X. században. Kandidátusi értekezés kézirat. Budapest. Kiadói clólkészületben!

1976. A magyarság és az ún. bjelo-brdói kultúra. *Cumania* 4. 225–252.

1980. A magyar őstörténet és a honfoglalás kor pénztörténeti vonatkozásai. Bevezetés *MÖF* 3. 263–289.

1982. Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. *Száz* 116. 3–30.

1985. Über die Datierung der osteuropäischen Steppenfunde des frühen Mittelalters. *MAI* 14. 137–147.

Börzsönyi A.,

1903. Pogány magyar sírokról. *Arch. Ért.* 23. 69–70.

Dienes I.,

1969. Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Arch. Ért.* 96. 116–122.

Dumas, F.

1981. Grâce aux découvertes de Čakajovice (Slovaquie), un complément au monnayage de Raoul, roi de France. *Revue Num.* 23. 101–106.

Érdy J.,

1858. Régiségtani közlemények II.: A verebi pogány sír. *MTA Évk.* 9:1. 14–27.

K. Éry K.,

1967–68. Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. *Alba Regia* 8–9. 93–147.

Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.,

1962. A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég. Tan.* 2.

Fettich N.,

1931. Adatok a honfoglalás kor archaeológiájához. *Arch. Ért.* 45. 48–112.

1937. A honfoglaló magyarság fémművessége. *Arch. Hung.* 21. I–II.

1969. Válasz a zempléni fejedelmi sír ügyében. *Arch. Ért.* 96. 109–113.

Fodor I.,

1986. Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. *FE* 24. 99–114.

Fomin, A. V.–Kovács L.,

1987. A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs. – The tenth century Máramarosi county (“Huszt”) dirham hoard. Budapest.

33. *Mesterházy K.*, 1980. 39–45. E nézet legújabb bírálata: *Fodor I.*, 1986. 99–114.

34. *Kovács L.*, 1985. 3.

- Gedai I.*,
 1969. Fremde Münzen im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 21. 105–148.
 1972.1. Pénzforgalom a magyaroknál a X. században és az önálló pénzverés kezdete. Magyar Num. Társ. Évk. 139–149.
 1972.2. A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. Magyar Num. Társ. Évk. 189–193.
- Hampel J.*,
 1896. A honfoglalási kor hazai emlékei. Klny. Budapest 1896. = A magyar honfoglalás kút-fői. Sz.: Pauler Gy., Szilágyi S. Budapest 1900. 507–877.
 1897. A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. II. Budapest
 1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig
- Harsányi P.*,
 1914. A kenézlői lelet olasz érmei. Arch. Ért. 34. 340–344.
- Hatz, G.*
 1985. Die ersten Sachsenpfennige in Schweden. Nummus et historia. Warszawa. 33–42.
- Herepey J.*,
 1941.1. A csornai lelet X. századbeli érmei. Közl. 1. 147–152.
 1941.2. A kenézlői lelet X. századbeli olasz érmei. Erdélyi Múz. 46. 30–35.
- Huszár L.*,
 1955. Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. Hung. 5. 61–109.
- Jankovich M.*,
 1835. Egy magyar hősnek, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tud. Társ. Évk. 2. (1832–34). 281–296. Buda
- Jósa A.*,
 1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. II. Arch. Ért. 34. 303–340.
- Kiss A.*,
 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest
 1985. Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. VKF 9:2. 217–387.
- Kovács L.*,
 1982. Remarks on the evaluation of 10–11th century Hungarian double-edged swords. Studies in ancient history and economy. Ed. by *L. Castiglione-J. Makkay*. Kézirat. Kiadói előkészületben
 1983.1. Die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Studien über die arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert. Fontes Arch. Hung. Kézirat. Kiadói előkészületben
 1983.2. Byzantinische Münzen im Ungarn des 10. Jahrhunderts. Acta Arch. Hung. 35. 133–154.
 1984. Über die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Nitra. 157–163.
 1985.1. Über den Datierungswert der landnahmezeitlichen Münzen. MAI 14. 177–194.
 1985.2. A Kárpát-medence IX–X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet. Arch. Ért. 112. 36–51.
 1985.3. Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts nach dem Buch von J. Gieslers. Acta Arch. Hung. 37. 207–222.
 1986.1. Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. Acta Arch. Hung. 38. 204–225.
 1986.2. Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II.: A homokbányai temetőrészlet. Comm. Arch. Hung. 93–121.
- Kralovánszky A.*,
 1960. A papi honfoglalás kori temető. Nyíregyházi Múz. Évk. 3. 27–37.
- Кропоткин, В. В.*
 1972. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. Probl. ADIU. 197–202. Moszkva

- Kürti B.*,
1978–79. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. Szegedi Múz. Évk. 323–345.
- László Gy.*,
1963. A magyar pénzverés kezdeteiről. Száz 97. 382–397.
- Mesterházy K.*,
1980. Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest
- Nagy G.*,
1893. A régi kunok temetkezése. Arch. Ért. 13. 105–117.
- Nevizánsky, G.*
1980. K významu a vypovedacej schopnosti mincí v staromaďarských hroboch. Slov. Num. 6. 121–128.
- Pálóczi-Horváth A.*,
1971. X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. Békési MMK. 1. 7–46.
- Pontelly I.*,
1887. Havi jelentés. Tört. Rég. Ért. 3. 172–177.
- Pulszky F.*,
1878. Néhány magyarországi ősmagyar leletről. MTA Évk. 16:3. 57–66.
- Rejholcová, M.–Kolníková, E.*
1985. Príspevok náleзов mincí z Čakajoviec (okres Nitra) k problematike západofranského mincovníctva. Num. Listy 40. 129–135.
- Schulze, M.*
1984. Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungareinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 N. Chr.). Mit einem Exkurs zur Münzchronologie altungarischen Gräber. JRGZ 31. 473–514.
- Steuer, H.*
1977. Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. Studien zur Sachsenforschung 1. Hildesheim.
- Szabó J. Gy.*,
1978–79. Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV.: A sírok abszolút és relatív kronológiája. A temető jellege. Egri Múz. Évk. 16–17. 45–124.
- Szöke B.*,
1960. A honfoglalás kori sírokban talált magyar pénzekről. Kézirat
1962. A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1.

ÜBER DEN DATIERENDEN WERT DER UNGARISCHEN LANDNAHMEZEITLICHEN MÜNZFUNDE

(Auszug)

Die Abschnitte 1–4 der vorliegenden Studie sind schon in deutscher Sprache erschienen.* Der die chronologische Skizze von M. Schulze einer Kritik unterziehende Teil der Studie (Abschnitt 5) wurde in den MAI noch nicht publiziert, deshalb wird über die anderen Teile (Abschnitte 1–4) im weiteren nur eine kurze Zusammenfassung gegeben. Die 281 arabische, byzantinische und westeuropäische Münzen enthaltenden 95 landnahmezeitlichen ungarischen Gräber (vgl. Abb. 1.) können wir dem als voraussetzbar frühesten Prägungsjahr ihren Münzen nach in eine chronologische Reihe ordnen (Abb. 2), jedoch deutet diese Reihe in Wirklichkeit nicht die Zeit an, als diese Gräber de facto ausgehoben wurden.^{1–15} Die Zeit der einzelnen Bestattungen versuchten wir auf der Basis einer anderen Gruppierung zu bestimmen. Die 37, auch mit Waffen begrabenen Männer dürften als Krieger selbst die Münzen erworben haben. Die Erwerbungszeit dieser Münzen läßt sich zwar noch irgendwie feststellen, jedoch können wir auf die

Zeit, als sie mit ihren Besitzern gemeinsam begraben wurden, nur mehr im allgemeinen schließen, ebenso wie auch bei den als waffenlos registrierten, jedoch einst aller Wahrscheinlichkeit nach gleichfalls bewaffneten Männern.¹⁶⁻²³ Eine Ausnahme bilden die Grabfunde von Vereb (39), Benepusza (38)¹⁹⁻²⁰ sowie Kiskunfélegyháza (51); dieser letztere Fund wurde in einer selbständigen Abhandlung ausgewertet.²¹ Die Zeit der Bestattungen der authentisch waffenlosen Männer, der Frauen und Kinder zu bestimmen, können wir nur mit einer archäologische Methoden anwendenden Analyse unternehmen.²⁴⁻²⁶ Sämtliche erwähnte Bestattungen stammen aus der die erste Hälfte und noch einige Jahrzehnte der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts umfassenden Phase, während die römische Münzen enthaltenden 47 Grabfunde können nicht früher als aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stammen.

Der 5. Abschnitt der Studie befaßt sich mit dem chronologischen Versuch der landnahmezeitlichen ungarischen Archäologie von Mechtild Schulze. Sie schloß aus dem möglichen ersten Prägungsjahr der aus den Gräbern stammenden Münzen auf zwei – sich zwischen 896–925 und 926–950 setzbare – chronologische Phasen, das zugleich auch die Ausdehnung des ungarischen Siedlungsgebietes bedeuten würde: demnach wären in SW- und W-Transdanubien die ungarischen Landnehmer erst in der zweiten Phase erschienen.²⁸ Den allgemeinen Wert der Argumente der Verfasserin vermindert zwar die Tatsache, daß die als Grundlage dienenden, münzführenden Gräber nur ein Bruchstück des Fundmaterials bilden,²⁹⁻³⁰ und obwohl in ihren Daten viele – aus der Fachliteratur übernommene, also ihr nicht zu übelnehmende – Fehler sind, wird nach ihrer Ausbesserung und Ergänzung mit den byzantinischen Münzen (*vgl. Abb. 3. a-b*) die von ihr wahrgenommene territoriale Änderung zweifelsohne erscheinen: höchstens nicht in der Komplexität der Nachlassenschaft der landnehmenden Ungarn, sondern lediglich in den münzführenden Bestattungssitten. Auf die politische Geschichte SW- und W-Transdanubiens kann aus den Grabfunden vorläufig schwer geschlossen werden,³² infolge der unlösbar scheinenden Datierungsschwierigkeiten. Zur Zeit scheint es, daß weder das chronologische Schema von Jochen Giesler, noch seine von Mechtild Schulze empfohlene Verfeinerung die Schwierigkeiten nicht lösen werden. Die ein- (J. Giesler) oder zweiphasige (M. Schulze) Periode des betreffenden Fundmaterials (= Gruppe IV/a. nach Hampel) haben sich mit ihrer Umwandlung in die sog. Bijelo-Brdo-Kultur (= Gruppe IV/b. nach Hampel) um 950/70 oder 970/80 nicht abgeschlossen. Es ist wahrscheinlicher, daß das als Nachlassenschaft der ungarischen vornehmen und mittleren Schicht betrachtete³³ Fundmaterial vor den Augen der Archäologen erst mit der Expansion des Christentums, Ende des 10. Jhs verschwindet und der Wandel in die Bijelo-Brdo-Kultur tritt erst im Material der Reihengräberfelder des Gemeinvolkes ein.³⁴ Das archäologische Bild der nicht-ebenen Gebiete Transdanubiens im 10. Jh. kann sich nur auf der Auswertung der Reihengräberfelder des Gemeinvolkes gründen und deshalb müssen wir mit der Anwesenheit der sie belegenden Bevölkerung vom Anfang des 10. Jahrhunderts an rechnen. Es ist möglich, daß ihre mit weniger Waffenbeigaben charakterisierbare Nachlassenschaft soviel andeutet, daß sie in geringerem Maße an den Streifzügen teilgenommen haben und die münzführende Bestattungssitte unter ihnen erst später Fuß gefaßt hat, ebenso wie im Kreise der in Waffen enthaltenden Gräbern bestatteten Krieger Mittel- und Südosttransdanubiens.

László Kovács